

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

М. Ю. ТАХТАУЛОВА, аспірантка, кафедра політичної історії, НТУ «ХПІ»

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ТОПОНІМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті автор аналізує основні джерела формування топонімічної мапи Харкова у другій половині XVII – на початку XIX ст. Вперше було здійснено спробу типологізації урбанонімів за факторами, які вплинули на оформлення та подальший розвиток топонімічного середовища міста.

Ключові слова: топонім, урбанонім, вулиця, джерела номінації.

Вступ. Важливу роль в оформленні міського середовища відіграють топоніми. Окрім їх основної функції – бути орієнтиром у просторі, топоніми є відображенням суспільної свідомості, державної ідеології, етнічних та конфесійних особливостей міста. Кожна назва виникає на певному етапі розвитку суспільства й притаманна тільки йому, хоча може бути використана наступними поколіннями. Такий погляд на природу топонімів вимагає встановлення причин появи назв, їхньої зміни або зникнення. Чому виник урбанонім, і яка конкретна історична ситуація слугувала підставою для його утворення? Чому виникнення саме цього, а не іншого топоніма історично обґрунтоване? Відповіді на ці питання слід шукати звертаючись до джерел формування топонімічної мапи міста.

Інтерес дослідників до вивчення топонімічної мапи Харкова підтверджується значною кількістю довідкової та науково-популярної літератури з історії міських топонімічних об'єктів. Вперше аналізували специфіку номінації харківських вулиць і формування символічного простору міста Багалій Д. І. та Міллер Д. П. [1]. Відомості про місто, етапи його формування, статистичні дані, в тому числі списки вулиць містяться у дослідженнях К. П. Щелкова та А. Н. Гусева [28; 29; 2]. Монографії Дьяченко Н. Т. та Мачуліна Л. І. розповідають про історію харківських вулиць та площ, про діячів та історичні події, на честь яких були вони названі [15, 20]. Попри велику кількість науково-популярної та довідкової літератури з даної проблематики, поза увагою дослідників залишилася проблема походження та джерела формування урбанонімів.

Метою нашого дослідження є виявлення та структурування основних джерел для номінації урбанонімів Харкова у другій половині XVII – на початку XX ст.

Найпершим джерелом номінації харківських вулиць були шляхи, що вели від Харківської фортеці. За Топографічним описом Харківського намісництва 1787 р. зазначалося, що з Харкова ведуть п'ять доріг: московська, катеринославська або київська, донська або черкаська, волзька і сумська [24, с. 10-11]. Сумський шлях відомий фактично з часів заснування Харкова, тобто з другій половині XVII ст. Згідно вказаного опису дорога, що вела у північно-західну сторону називалась Сумська, йшла від Харкова у Новгород-Сіверське та Білоруське намісництва [24, с. 11]. Сьогоднішня центральна вулиця міста формувалась доволі повільно.

© М. Ю. Тахтаулова, 2013

Наприкінці XVIII ст. вона доходила лише до сучасної Театральної площі. На плані Харкова 1822 р. зазначено Університетський сад по вулиці Сумській. З 1852 р. у зв'язку з прокладанням Курсько-Харківського шосе та початком руху по ньому поштово-пасажирських диліжансів, Сумська значно пожвавилася. Протягом 60-70 рр. XIX ст. активно освоювалися пустоші навколо Мироносицької площі та Університетського саду між вулицями Сумською і Німецькою. Так з'явилися вулиці Ново-Мало-Сумська (яка була продовженням Мало-Сумської вулиці), Ветеринарна, Старокладбищенська, Сорокінський провулок [26, с. 195, 16, 112, 70]. Подальшому динамічному розвитку Сумської сприяв початок руху лінії кінно-залізної дороги з 1882 р. [1, Т. 2, с. 397]. Північний кордон вулиці було окреслено у 1895-1897 рр., коли при виїзді на Московську дорогу було закладено міський парк [3, арк. 73].

Ще одна вулиця – ровесниця Харківської фортеці бере свій початок від Московської дороги. Фактично сьогоднішній Московський проспект об'єднує три вулиці Московську, Старомосковську і Корсиківську. Далі простягалася повітове Чугуївське шосе [26, с. 71]. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. розбудовувалась частина Московської дороги від острогу до річки Харків. Ще на початку XVIII ст. на території між Московською та Рибною вулицями й Петровським провулком було озеро. Під час прокладення водогінних труб у 80-ті рр. XIX ст. знаходили масу хмизу, яким вимощували вулицю. Однак, не зважаючи на ці зусилля, у 1802 р. поблизу Харківського мосту не було можливості проїхати [2, с. 61]. У 1837 р. влада розгорнула роботу по благоустрою вулиці. Від Харківського мосту до Миколаївської площі Московську вулицю замостили, проклали тротуари та труби для стоку води, поставили масляні ліхтарі [15, с. 217]. У XIX ст. вулиця являла собою щільну забудову, де розміщувалися майстерні, кращі магазини та контори.

За мостом розпочиналась Старо-Московська вулиця, що простягалася від Харківського мосту до Кінної площі. До міської межі вулиця увійшла за планом 1822 р. [21, с. 66]. Відомо, що на 1826 р. на Старо-Московській вулиці було лише два кам'яних будинки: вугільний, біля міської застави, де у 1830 р розміщувався холерний карантин, а згодом трактир, та дім Янковського [2, с. 61]. Далі вулиця розіллалася дві великі площі – зліва Вознесенську, а справа – Михайлівську, названих так через храми, що на них знаходилися. На Вознесенській площі торгували сіном і дровами, через це її називали Сінною. Наприкінці XIX ст. тут побудували реальне училище. На Михайлівській площі до 1833 р. теж велася торгівля. На початку XX ст. вулиця закінчувалася Кінною площею. До 1861 р. на цій площі існував іподром, який було переведено на міський вигін, що знаходився на околиці Сумської вулиці [2, с. 63].

Завершувала нинішній Московський проспект вулиця Корсиківська, яку вперше зустрічаємо у списку вулиць 1868 р. [28, с. 137]. Згідно опису вона простягалася від Кінної площі до річки Немишля поблизу чавунного заводу Вестберга. Її назва пов'язана з прізвищем місцевого землевласника [26, с. 201].

Ще одним прикладом шляхів, як джерела номінації, є вулиця Катеринославська. Виникла вона як головна вулиця Залопанської частини міста. Первісно називалася Полтавською дорогою або Валківським трактом [26, с. 251]. В Описі Харківського

намісництва 1787 р. вказано, що шлях веде через Константиноград у Катеринославі, Херсон, Тавриду, а через Ахтирку до Києва [24, с. 11]. Цю назву було закріплено у першому харківському списку вулиць 1804 р. [31, 23]. Спочатку вулиця була забудована хатами з солом'яними стріхами [2, с. 67]. Кам'яні будинки з'явилися тут тільки після 1837 р., коли почало діяти «Положення про порядкування губернського міста Харкова», що забороняло будівництво дерев'яних будинків на центральних вулицях міста [20, с. 314]. Перші відомості про спроби благоустрою вулиці припадають на 1837 р., коли через те, що екіпаж Великої княгині Олени Павлівни застряг у багнюці, на нижню частину вулиці було завезено велику кількість возів з землею та заміщено фашиником [2, с. 67]. В середині ХІХ ст. вулицю вирівняли та частково замостили, ймовірно тому, що тут було побудовано будинок губернатора. Лише з появою залізниці та вокзалу розпочався інтенсивний розвиток вулиці. Катеринославіська поєднувала вокзал з центром міста і стала місцем зосередження магазинів, майстерень, готелів та ресторанів. У 1882 р. від Привокзальної площі по Катеринославіській вулиці, і далі до Кінної площі, проклали лінію кінно-залізної дороги.

Ще однією дорогою-вулицею була Зміївська, що виникла наприкінці ХVІІ ст., як шлях на Зміїв. На середину ХІХ ст. Зміївська доходила до Молочної вулиці, де на той час закінчувалося місто. У другій половині ХІХ ст. вулиця продовжилась далі на південь. Певною пам'яткою вулиці була дача І. Кабештова, де знаходилася величезна оранжерея з квітами та екзотичними рослинами [21, с. 44]. У 1897 р. окремо на пустоші з'явилася скотобійня [20, с. 109]. Згідно плану за 1903 р. прилеглі вулиці й провулки як то, Уральська, Колчигінська, Державінська, Знаменська щойно починали забудовуватися [2]. Також до цього переліку додамо вулиці Чугуївську, Белгородську, Деркачівську.

На формування топонімічної мережі Харкова суттєвий вплив мали релігійні споруди. Наприкінці 50-років ХVІІ ст. у місті нараховувалось чотири церкви: Благовіщенська і Різдвяна за річкою Лопань, Троїцька на Подолі, Михайлівська за річкою Харків та Миколаївська біля східного муру Харківської фортеці [19, с. 7; 16, с. 42]. Вказані релігійні споруди були орієнтирами для мешканців, оскільки вуличної мережі ще не існувало. Пізніше назви даних церков стануть джерелом до формування прилеглих урбанонімів. Як приклад, одна з центральних площ міста – Миколаївська – виникла одночасно з Харківською фортецею. За даними Філарета церква тут виникла не пізніше 1655 р. [25, с. 28]. Першою назвою була Торгова площа, пізніше Ярмаркова, паралельно користувалися топонімом Миколаївська, або Микольська за назвою Микольської вугільної вежі фортечної стіни. Остаточну назву – Миколаївська було закріплено у 1893 р. [26, с. 141]. Благовіщенська вулиця та площа, де знаходиться однойменний собор, поява якого датується не пізніше 1655 р. – одна з найстаріших вулиць міста, що виникла в середині ХVІІІ ст., і зазначена на плані 1742 р. [25, с. 129; 15, с. 91]. У списку вулиць за 1909 р. зазначається як Базарна Благовіщенська площа [26, с. 122]. Троїцький провулок названий так через розташування тут спочатку дерев'яної, а згодом і кам'яної однойменної церкви [14, с. 63]. Різдвяний провулок, що вів до Різдвяної церкви, заснований у другій половині ХVІІ ст. Перші писемні згадки про церкву, яка дала назву провулку, відсилають до

1678 р. [25, с. 131]. За даними на 1861 р. цей провулок позначено як Малу Різдва вулиця, проте у списку вулиць 1870 р. знаходимо назву Різдва [26, с. 316; 28, с. 138].

Отже, наведені приклади засвідчують, що перші харківські церкви стали одним з джерел для формування міських урбанонімів. Зазначимо, що протягом XVIII–XIX ст. ця тенденція зберігалася, про що засвідчують наступні факти. Вознесенські вулиця, провулок та сквер отримали свою назву на честь церкви Вознесіння Христова, що відома за Курязькими записами з 1687 р. [25, с. 132]. Єпархіальна вулиця, яка первинно називалася Старо-Кладбищенською через розташування тут цвинтаря, отримала свою у назву у 1895 р. через відкриття на ній училища для дівчат духовного звання [5]. Урбаноніми Каплуновські площа, вулиця та провулок джерелом свого походження завдячують храмові на честь Каплуновської ікони Божої Матері (чудодійна ікона була знайдена в селищі Каплуни Богодухівського району) [14, с. 24]. Існує й інша думка щодо походження топоніму, а саме від прізвища штаб-ротмістра Каплуновського, що жив на вулиці Німецькій [26, 154]. На наш погляд, більш вірогідним є перше джерело, що підтверджується архівними матеріалами [6]. Одразу дві церкви на честь Святого Пантелеймона стали фактором у номінації прилеглих вулиць. Первинно Греківський провулок у 1894 р. було перейменовано на Пантелеймонівську вулицю, що на Песках [26, с. 166]. В іншому районі міста, на Журавлівці, місцева церква Святого Пантелеймона теж стала джерелом до номінації вулиці у 1916 р. [26, с. 21]. Фактором формування урбанонімів Михайлівських вулиці і площі була церква Архангела Михайла, яку побудували тут у 1711 р. ктитори Іван Ус, Петро Миргород та ключник Василь Савченко [25, с. 132]. У 1832 р. Харків відвідав імператор Микола I, і звернув увагу, що у місті відсутнє так зване плац-парадне місце. Імператор віддав розпорядження про його будівництво на Захарківській стороні, яка була включена в міську межу планом забудови міста у 1822 р. затвердженої ще імператором Олександром I [2, с. 23]. Фінансування будівництва покладалося на міській бюджет, проте, купець першої гільдії П. Д. Щелков прийняв на себе зобов'язання побудови площі. Роботи були завершені вже наступного 1833 р. Новозбудована площа отримала назву Михайлівської [7, арк. 1]. Вулиця та провулок Вокресенські завдячують своїй назві храмові Воскресіння Господня, який було побудовано не пізніше 1655 р. [25, с. 133]. Самі урбаноніми відомі з XVIII ст. У списку ці вулиці зазначаються з 1804 р. [31, с. 23].

У харківський топонімічний наратив були вписані імена жителів міста. Це стало ще одним джерелом формування міських урбанонімів. За документом, який вдалося розшукати Д. І. Багалію, у переписі 1724 р. містилось 10 церковних приходів, де зосереджувалось 61 вулиця, хоча насправді їх було 57, оскільки деякі повторювалися [1, Т. 1, с. 34]. Аналізуючи перелік, що наводить Д. І. Багалій, доходимо до висновку, що одним із вагомих джерел номінації перших харківських топонімів стали прізвища найбільш відомих жителів, посадових осіб, володарів будинків та шинків. У Соборному приході значилися двори пана полковника Григорія Квітки і Лаврентія Шидловського. Вони стояли на одній із перших вулиць – Пана полковника, ймовірно, вона також називалася – Пана полковника в замку [26,

с. 126]. В Михайло-Архангельському приході було показано вулицю Корсунську (Корсуновську), де жив Козьма Корсуненко, ймовірно виходець з Корсуня; вулиця Кулинича, де проживали Леонтій та Григорій Кулиничі. У Дмитріївському приході була вулиця Івана Турчина, тобто хрещеного турка Івана Олейника [25, с. 135]. На вулиці Судді жив пан суддя Семен Афанасєвич, на вулиці Максима писаря – сам Максим писар, а на вулиці Сотницькій, знаходився двір пана сотника Григорія Васильовича. У Миколаївському приході зазначалася невеличка вулиця Шаповалова, що починалася від двору Семена Шаповала – господаря шинка, який у 1732 р. згадується як харківський отаман [14, с. 69]. У Дмитрієвському приході розташовувалася вулиці Ктитора, на якій жив ктитор церкви Святого великомученика Дмитра Мироточивого Солунського – Василь. За даними Філарета (Гумільовського) церква з'явилася тут не пізніше ніж у 1689 р. [25, с. 130].

Вулиця Петинська у своїй номінації завдячувала титулярному раднику Якову Афанасієвичу Петину, що оселився тут на початку ХІХ ст. Інтенсивна забудова вулиці припадає на середину ХІХ ст. Тоді це була міська окраїна, і заселяли її переважно державні селяни та ремісники. Ще одним прикладом може бути вулиця Молочна (Молошна), що з'явилась у першій третині ХІХ ст. Оскільки у 1816 р. на територію Кінної площі перевели Троїцьку ярмарку, прилеглі території почали забудовуватися. З'явилося кілька вулиць, серед них і Молочна, що названа так тому, що селянська родина Молошних володіла тут землею [26, с. 129].

Щодо топонімів з означеного джерела номінації, збереглася сьогодні Панасівська вулиця, де знаходився двір Івана Панасенка [20, с. 12]. Провулок Молчановський (Молчанкін) відомий з кінця ХVІІІ ст. і названий так за іменем місцевого жителя. На рубежі 60-х-70-х рр. ХІХ ст. цей провулок було перейменовано у Плетньовський, за іменем купця Романа Плетньова, який у 1826 р. відкрив у місті металургійні заводи. Також Харківський календар 1869 р. відмічає надвірного радника Плетньова [26, с. 245].

Починаючи з другої половини ХІХ ст., харківська топоніміка збагатилася іменами відомих освітньо-культурних та військово-політичних діячів. У 1882 р. Михайлівську площу було перейменовано на Скобєлевську на честь відомого російського генерала [26, с. 274]. На честь святкування роковин російського письменника О. С. Пушкіна вулицю Німецьку, перейменовували на Пушкінську [8, арк.. 9]. Вулиця Заїковська була перейменована на честь новгородського князя Олександра Невського. Проте, у пам'яті харків'ян вона і досі асоціюється зі старою номінацією, відповідно, залишилася неофіційна назва житлового району – Заїковка [26, с. 9-10].

На початку ХХ ст. на хвилі підйому російського націоналістичного руху міський символічний простір Харкова поповнюється іменами відомих російських діячів. Так з'являються Олександрівський бульвар на честь імператора Олександра І та вулиця Лермонтовська. З 1909 р. є відомості про вулицю Чайковську, з 1914 р. – про вулицю Жуковського на честь російського поета, академіка Петербурзької Академії Наук. З 1916 р. на мапі Харкова з'являються в'їзд Суворова та вулиця князя Багратіона [26, с. 11, 172, 339, 104, 307, 19].

Первісна назва вулиці Гоголя достеменно невідома, припускають, що вона носила назву Шаповалова, оскільки тут знаходився двір Семена Шаповалова, який зафіксовано у списку церковних приходів за 1724 р. [1, Т. 1, с. 34]. У переліку вулиць 1804 р. вона локалізується як Шерстобійна [4, с. 23]. У путівнику харківських вулиць з 1870 р. по 1894 р. зазначається як Мало-Сумська [26, с. 72]. Проте, у Державному архіві Харківської області міститься справа про передачу лютеранській громаді території для облаштування саду [9, арк. 59]. У матеріалах справи зберігся план прилеглої території, де окреслено, що продовженням вулиці Шерстобійної була Мало-Сумська [9, арк. 51-59]. Справа датована листопадом 1850 – квітнем 1852 рр. Це означає, що вулиці існували окремо, принаймні у 50-х рр. XIX ст., а не як зазначено у путівнику, що Мало-Сумська бере свій початок у 1870 р. Однак відзначимо, що у переліку вулиць Харківського календаря за 1868 р. топонім «Шерстобійна» не міститься. В будь-якому разі, за рішенням міської думи у вересні 1894 р. Мало-Сумська була перейменована у Кокошкінську, на честь харківського генерал-губернатора С. О. Кокошкіна (1847-1856 рр.) У 1909 р. на засіданні Вчилищної і Театральної комісій з приводу вшанування пам'яті та відзначення роковин відомого російського письменника українського походження М. В. Гоголя, було вирішено надіслати до міської думи пропозицію, де серед іншого, ставилося питання про перейменування однієї із центральних вулиць міста у вулицю імені Гоголя [10, арк. 1]. 2 травня 1909 р. міська дума винесла постанову про перейменування вулиці Кокошкінської на Гоголевську [10, арк. 3].

Знайшов своє відображення в міській топоніміці фактор, який пов'язаний з персоналіями місцевої слобідської історії, культури, меценатами. Лелюшкінський провулок та Муромцевська вулиця були об'єднані та названі на честь представника відомого слобожанського дворянського роду Валер'яна Андрійовича Квітки – Валер'янівською [26, с. 44]. Мало-Андріївська та Гвоздиківська (пов'язано з іменем дружини титулярного радника Олександрю Гвоздиковою) були об'єднані у вулицю Сковородинівську [26, с. 291]. На честь відомого слобожанського полковничого, а згодом і дворянського роду Донець-Захаржевських, було перейменовано Мало-Німецьку вулицю [1, Т. 2, с. 28]. Знайшлося місце для відзначення імені купця та мецената Федора Карпова. На його честь було перейменовано вулицю Сериковську на Гончарівці [1, Т. 2, с. 28]. Об'єднавши Мало-Тарасівський провулок та вулицю Гофманську у Клеменівську, увічнили ім'я купця Спиридона Клеменова, що пожертвував кошти та свою дачу біля хутора Лазьківка для облаштування психіатричної лікарні [26, с. 132]. На топонімічній мапі Харкова було увічнено пам'ять почесного громадянина міста, лікаря Володислава Франковського, ще за його життя Бахметєвський провулок став вулицею Франковською [1, Т. 2, с. 28]. Ім'я першого слобідсько-українського генерал-губернатора Є. О. Щербініна також було вписано в топонімічний наратив Харкова. Колишня Друга Гвоздиківська вулиця стала Щербининською [26, с. 359]. У списку вулиць за 1896 р. зазначено Шпигелевське шосе. Джерелом своєї номінації шосе завдячує архітектору Альфреду Шпигелю, який мав тут дачу [11, арк. 208].

Українська інтелігенція Харкова неодноразово піднімала питання з приводу вшанування пам'яті Т. Шевченка. У 1899 р. в саду будинку Алчевських було поставлено перший в Україні пам'ятник письменнику. Втім, на вимогу поліції його

довелося прибрати [23, с. 98-99]. У 1907 р. питання про увічнення пам'яті Т. Шевченка підіймалося у міській думі, але безрезультатно [18, с. 204]. Нарешті за ініціативою гласних думи І. Кулинич, М. Міхновського, В. Пономаренка та М. Сумцова 4 травня 1911 р. Харківська міська дума прийняла постанову про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка з нагоди 50-річчя з дня смерті поета. Серед іншого зазначалося, що новопрокладена вулиця на окраїні міста у Григоровці має носити ім'я Шевченка [12, арк. 3].

Важливим фактором, що вплинув на формування топонімічної мапи Харкова стали професійні заняття жителів міста. Оскільки прошарок цих топонімів значний, доцільно розділити їх на ті, що формувалися під впливом ремісничих професій жителів, та ті, що пов'язані з їх торговельною діяльністю.

Вулиця Римарська (Лимарська) відома з другої половини XVII ст. У своїй назві вулиця завдячує ремісникам-лимарям, які займалися обробкою шкіри та виготовленням шорних виробів [20, с. 349]. Оскільки це ремесло супроводжувалося неприємними запахами від шкір та інших нечистот, пов'язаних з виробництвом, розбудова вулиці проходила доволі повільно. За планом 1785 р. Римарська закінчувалася валом оскільки була окраїною міста [2, с. 60]. До 1894 р. вулиця складалася з двох частин. Безпосередньо вулиця носила назву Римарської, а поворот, що вів до Сумської у 50-х рр. XIX ст. називався Таракановський, за іменем місцевого жителя. За списком вулиць Харківського календаря за 1869 р. він значився як Чириковський провулок. У вересні 1894 р. за рішенням міської думи провулок був приєднаний до вулиці під спільною назвою Римарська [26, с. 277]. На честь ще однієї ремісничої професії названо вулицю Коцарську (за іншим прочитанням відома як – Кацарська), що виникла наприкінці XVII – на початку XVIII ст. [29, с. 68; 28, с. 137; 11, арк. 166]. 50 дворів на цій вулиці займалися виготовленням килимів з довгим ворсом – коців. Інтенсивна забудова вулиці припадає на останню чверть XIX ст. В 1883 р. Коцарську вулицю замостили [4, арк. 1].

Цікава історія пов'язана з маленьким провулком Дегтярним, що пролягав на Журавльовських схилах, де переважно проживали дегтярі [14, с. 18]. Цей фактор вплинув на номінацію топоніма. Заселення цього провулку розпочалося в 60-х рр. XIX ст., він є у списку вулиць за 1868 р. [14, с. 138]. Активне освоєння навколишньої території припало на кінець 90-х рр. XIX ст. На підтвердження цього виступає архівна справа, що збереглася у Державному архіві Харківської області [32]. Міщани зверталися до міської думи з проханням викупити ділянки землі, прилеглі до Дегтярного провулку [32, арк. 1, 3, 7, 10]. Міська дума призначила ціну 3 карбованці 50 копійок за квадратний сажень. В матеріалах справи міститься довідка Харківської міської управи по технічному відділенню від 21 серпня 1902 р., згідно якої зазначено, що постановою міської думи від 22 травня 1901 р. на землях викуплених містом у міщан Толкачева, Водоп'янової та Коритіної було прокладено вулицю, яка з'єднала Пушкінську та Дегтярний провулок [32, арк. 9]. У адрес-плані міста Харкова за 1903 р. знаходимо Дегтярний провулок, і Дегтярівську вулицю, що з'єднувалися з вулицею Пушкінською [2]. Ось такою непослідовною виявилася

політика міської думи, у 1899-1899 рр. вона давала згоду на продаж земель по Журавльовських схилах, а у 1902 р. викупувала їх назад.

Неможливо залишити поза увагою вулицю Чеботарську. Вона виникла наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і заселялась переважно ремісниками, які виготовляли чоботи. У 30-40-х рр. XIX ст. поряд з топонімом Чеботарська використовувалась назва Скринницька. Це пояснюється тим, що на вулиці знаходилася велика майстерня купця Скринника по виготовленню українських свиток з «відлогою» (капюшоном), які користувалися надзвичайним попитом. Після прийняття «Положення про порядкування губернського міста Харкова» 1837 р. по лівій стороні вулиці дозволялось будувати лише кам'яні будинки, а з правої – могли залишатися і дерев'яні, оскільки вона не входила до території міста [15, с. 103].

Невеличка вуличка, що виникла на початку XVIII ст., як проїзд від Харківської фортеці до Московської дороги, – Шляпний провулок – за даними О. Довженко, називалась вулицею Шаповалова, оскільки розташовувалась поряд з Шаповалівською фортечною вежею [14, с. 69]. Проте, джерела зафіксували назву Шляпний провулок, який джерелом своєї номінації завдячує майстерням ремісників, які виготовляли головні убори [28, с. 139].

Гончарівську слободу (леваду), що виникла у другій половині XVII ст. у Залопанській частині міста заселяли переважно ремісники, які займались гончарством. За даними Д. І. Багалія однією з вулиць слободи була Довгальовка, що відображена у списку церковних приходів за 1724 р. [1, Т. 1, с. 34]. З огляду на це, слободу називали ще і Довгальовкою. На початку XIX ст. Гончарівка ввійшла до складу міста [26, с. 392]. За списком вулиць 1896 р. зазначалося, що колишній Богуновський провулок перейменовано у Гончарівську вулицю, а Сериковський провулок став Гончарівським [11, арк. 165].

Під впливом торговельної діяльності ремісників, виникла одна з найдавніших харківських площ – Торгова. Паралельно існували топоніми Народна та Лобна площі. Останню назву пов'язують з тим, що до 1830 р. тут відбувалися публічні покарання. Наприкінці 30-х рр. XIX ст. купець Аким Павлов побудував на площі кам'яний магазин, де вперше в історії харківської торгівлі продавали товари за фіксованими на ціннику цінами, а не на запит покупця [14, с. 61-62]. Нижню частину площі називали Базарною, або Лопанський базар. До кінця 40-х рр. XIX ст. вона представляла заболочену місцевість, куди міщани звозили гній та сміття. Лише зусиллями генерал-губернатора С. Кокошкіна територію прибрали та почали використовувати під час ярмарок. Після будівництва тут кам'яних торговельних рядів, які називали на честь губернатора Сергія Кокошкіна, площа отримала назву Сергієвської. Перша фіксація топоніма припадала на 1869 р. [28, с. 140]. Протягом другої половини XIX ст. кількість магазинів значно зростала. З'явилися Московський, Ново-Сергієвський, Миколаївський, Фруктовий та Шубний ряди [26, с. 259].

На Подолі у другій половині XVII ст. виникла вулиця Сінна або Сінний ринок, де біля фортечної стіни, поблизу Торгової площі, продавали сіно [15, с. 62]. Вулиця була забудована дерев'яними та глиняними будинками, біля яких розташовувались

торговельні лавки. В середині XIX ст. тут відкрили магазини ростовські рибпромисловці, після чого вулицю стали називати Рибною. Відповідна назва зафіксована у Харківському календарі за 1869 р. [28, с. 138].

З торговельною діяльністю міщан пов'язаний топонім Кінна площа. Ще на початку XIX ст. це була незаселена та незабудована територія, де випасали худобу. У 1816 р. сюди перевели кінну ярмарку з Михайлівської площі, і вона стала називатися Кінною [15, с. 256]. Троїцька ярмарка, що тут проходила, спеціалізувалася переважно на торгівлі кіньми та вовною. Щодо вулиці, то джерела зафіксували її як Кінську. У Харківському календарі за 1870 р. зазначалася як Кінна площа і вулиця [28, с. 132].

Перше століття свого існування Харків залишався укріпленим пунктом, де спостерігалися лише окремі елементи міського життя у вигляді обмеженого міщанського управління, наявності цехів і церковних братств [29, с. 6-7]. Важливе значення для ідентифікації поселення, як міста, мав соціальний склад населення. За даними Д. І. Багалія переважна більшість населення Харкова на початку XIX ст. займалася сільськогосподарською працею, дрібними промислами та торгівлею [1, Т. 2, с. 161-178]. Перетворенню Харкова зі слободи на місто значною мірою сприяла поява тут університету. Знаковим є те, що поява університету суттєво вплинула на формування міського топонімічного простору. Разом з ним у Харкові з'явилися професори та службовці, які обзавелися у місті власними будинками. За запрошенням В. Н. Каразіна в Харків прибули 23 іноземні родини ремісників, переважно німців, що мали працювати на будівництві університетських приміщень. У 1805 р. міська дума відвела для них територію навколо Миколаївської площі. Так бере свій початок Німецька вулиця [31, с. 23]. У 1850-1870-рр. вона була продовжена до Каплуновської площі. З відкриттям Харківського комерційного училища Імператора Олександра II та будівництвом садиби власника цегляного заводу на Журавлівці Семена Яковича Толкачова, вулиця Німецька була продовжена та завершена цвинтарем, що існує і сьогодні. Крім цього, місто збагатилося лютеранською кірхою (1830 р.) і католицьким костьолом (1832 р.) [18, с. 83].

В топонімічний наратив міста було вписане ім'я засновника університету – В. Н. Каразіна. За рішенням міської думи від 15 вересня 1894 р. вулиця Кроянська, що була заснована у 1855 р. і названа так через те, що проходила по землі колезького асесора Е. Я. Кроянського, була перейменована у Каразінську [26, с. 121].

Неможливо залишити поза увагою вулицю Університетську, яку вважають однією з найстаріших вулиць Харкова [15, с. 35]. На жаль первісна назва вулиці не знайшла свого відображення ані в архівних джерелах, ані в літературі. Пояснюється це тим, що до кінця XVIII ст. вулиці міста не мали сталих назв. В планах, що збереглися, в кращому випадку, позначено лише головні вулиці, що по суті були продовженням доріг, які вели в інші міста. Своєю назвою вулиця завдячує Університету, який було відкрито тут у січні 1805 р. [30]. Навчальні корпуси зводилися уздовж однієї з головних вулиць міста, що створювало певні труднощі. Проект по будівництву університетського містечка на окраїні Сумської вулиці так і не було втілено у життя. Губернська влада залишила поза увагою і звернення

університетського начальства щодо закриття Університетської вулиці для проїзду транспорту [27, с. 45].

Прилеглу до університету місцевість стали називати Університетською гіркою – улюблене місце гуляння харків'ян. За генерал-губернатора Сергія Кокошкіна на університетській гірці з'явилися дерев'яні сходи, було облаштовано сквер та побудовано ряд кам'яних лавок зі скляною галереєю. Взимку на Університетській влаштовувалась льодяна гора для катання студентів. За ініціативи і коштом (5000 карбованців) губернатора П. П. Дурново дерев'яні сходи, що постраждали від пожежі, було замінено на кам'яні [2, с. 51-52]. Завдяки університету міський ландшафт збагатився бульваром і садом [13, арк. 18].

Відкриття Технологічного інституту також знайшло відображення у міській топоніміці. Колишня Бісерівська вулиця, яка відома з 1876 р., була перейменована на Технологічну [26, с. 331]. Ветеринарний інститут став джерелом номінації відповідно Ветеринарної площі та вулиці. Вказана вулиця відома з 1860-х рр. під назвою Сомівського провулка, саме так він локалізується у списку вулиць за 1869 р. [28, с. 139]. На розі Старо-Московської вулиці та Гімназичної набережної розташовувалася будівля Першої харківської чоловічої гімназії, яка стала джерелом до формування відповідного топоніму [26, с. 156-157]. У 1770 р. у Харкові було відкрито навчальний заклад для сиріт духовного звання – бурса, що носила ім'я Святого Іраклія [22, с. 46]. Наприкінці XVIII ст. оформився міській лінійний об'єкт – Бурсацький провулок, так він зазначається у списках вулиць 1869-1870 рр. [28, с. 42].

Висновки дослідження. Підводячи підсумки, зазначимо, що нами було встановлено вплив ряду факторів на формування топонімічного середовища Харкова. Одним із перших джерел щодо формування урбанонімів Харкова були шляхи, що сполучали місто з іншими об'єктами. Так виникли топоніми Сумська, Московська, Зміївська, Катеринославська, Чугуївська, тощо. Одним з найдавніших джерел для номінації харківських топонімів були релігійні споруди. Наприклад, Благовіщенська і Вознесенська, Троїцька і Різдвяна церкви. Зазначимо, що протягом XVIII–XIX ст. вказаний фактор номінації нерідко мав місце. Крім того, номінація з приводу релігійних свят, на честь святих, за місцем знаходження храмів майже не підлягала перейменуванню з боку влади. У харківський топонімічний наратив були вписані імена жителів міста. Це стало ще одним джерелом для формування міських урбанонімів. Серед перших харківських топонімів були Пана Полковника, Пана Судді, Ктитора Василя, тощо. До встановлення сталих назв вулиць, а це відбулося не раніше 1804 р., будинки окремих харків'ян служили орієнтирами у міському просторі. Зазначимо, що імена місцевих жителів як джерело до номінації вулиць, майже не знайшли свого відображення у подальшому формуванні міської топонімічної мережі.

Починаючи з другої половини XIX ст., харківська топоніміка збагатилася іменами відомих діячів. Серед них вулиці Пушкінська і Гоголевська, Донець-Захаржевська і Щербінінська, Сковородинівська і Шевченка. Особливо яскраво це простежується під час масового перейменування харківських вулиць міською думою

у 1894 р. Важливим фактором, що вплинув на формування топонімічної мапи Харкова стали професійні заняття жителів міста. У міському топонімічному просторі знайшли своє відображення урбаноніми, що сформувалися внаслідок торгівельно-ремісничої діяльності харків'ян. Джерелом до номінації харківських вулиць стали освітні заклади. Відкриття Харківського імператорського університету мало суттєвий вплив на подальше формування урбанімічного простору міста, вписавши не тільки університет, а й пов'язані з ним осередки, у міський топонімічний наратив. Також слід зазначити вулиці Ветеринарну, Технологічну, Гімназичну. Разом з цим, зазначимо, що наведена типологізація урбанонімів за джерелами номінації не є вичерпною. Подальший аналіз джерел та наукової літератури може виявити нові чинники щодо формування міської топонімічної мережі. Перспективи подальшої розробки теми полягають у вивченні топонімічного простору Харкова з огляду на формування міського середовища.

Список літератури. 1. Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Т. 1. – Харьков, 1993. – 568 с.; – Т. 2. – Харьков, 1993. – 974 с. 2. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – Х., 1902. – 274 с. 3. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 2476. О садах и скверах, 73 арк. 4. ДАХО. – Ф. 45, оп. 4, т.3, спр. 5658 Про мощение Кацарской улицы. 5. ДАХО. – Ф. 45, оп. 6, т.1, спр. 318. О переименовании Старо-Кладбищенской улицы в Епархиальную, арк. 2. 6. ДАХО. – Ф. 45, оп. 4, т. 2, спр. 2525. О постройке Каплуновской церкви. 7. ДАХО. – Ф. 3, оп. 202, спр. 51. О плац-парадной площади, арк. 11. 8. ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 3, спр. 2467. О чествовании памяти Пушкина. 9. ДАХО. – Ф. 161, оп. 1, спр. 40. Об уступке Лютеранскому обществу во временное владение город ской земли для устройства сада, арк. 59. 10. ДАХО. – Ф.45, оп. 1, т. 3, спр. 3328. О чествовании памяти Н. В. Гоголя. 11. ДАХО. – Ф. 51, оп. 1, спр. 166. Статистические сведения о городе Харькове списки домовладельцев по полицейским участкам. Том 2. арк. 210. 12. ДАХО. – Ф. 45. Оп. 1, спр. 3480 Об увековечивании памяти Т. Г. Шевченко. 13. ДАХО. – Ф. 3, оп.12, спр. 99, Об отпуске молодых деревьев из общественных дач около города Харькова для университетского сада, арк. 18. 14. Довженко Е. Б. Словарь исчезнувших названий. Выпуск I. Харьков: Исторический центр. Нагорная часть / Е. Б. Довженко. – Х., 2010. – 136 с. 15. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Х., 1974. – 269 с. 16. Журавлева С. В. Из истории топонимики города Харькова (втор. пол.XVII XVIII вв.) / С. В. Журавлева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 1997 – С. 40-44. 17. Кравченко О. Культурний ландшафт м. Харкова як відображення динаміки міської культури // Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті. – 2010.– № 3. – С. 193-195. 18. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс, 2010. – 357 с. 19. Куделко С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий / С. М. Куделко, Л. И. Тарасова. – Х., 2010. – 394 с. 20. Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова / Л. И. Мачулин. – Х., 2007. – 480 с. 21. Парамонов А. Ф. Материалы к энциклопедии «Старый Харьков» / А. Ф. Парамонов. – Х., 2006. – 118 с. 22. Плотчер. Е. А. Слово о родном городе / Е. А. Плотчер. – Х., 2009. – 200 с. 23. Рослик М. Перший пам'ятник Кобзареві / М. Рослик // Прапор, 1963 – № 10. – С. 98-99. 24. Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 года. – Х., 1878. – 34 с. 25. Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Д. Г. Гумилевский. – Х, 2006. – Т. 1. – 327 с. 26. Харьков: справочник по названям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов / Составители: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова. – Х., 2011. – 432 с. 27. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев. – Х., 2004. – 749 с. 28. Харьковский календар на 1870 год. – Составил и выдал А. Подвысоцкий. – Репринт. изд. – Х., 2010. – 408 с. 29. Щелков К. П. Харьков. Историко-статистический опыт / К. П. Щелков. – Х., 1880. – 72 с. 30. Історична довідка.

Надійшла до редколегії 11.09.2013 р.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

Основні джерела формування топонімічного середовища Харкова у другій половині XVII – у XIX ст. / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 119-130. Бібліогр.: 31 назва.

В статье автор анализирует основные источники формирования топонимической карты Харькова во второй половине XVII – в начале XX вв. Впервые была осуществлена попытка типологизации урбанонимов по факторам, которые повлияли на оформление и дальнейшее развитие топонимической среды города.

Ключевые слова: топоним, урбаноним, улица, источник номинации.

The main sources of a toponymic map of Kharkov in the second half of the 17th – in the early 20th century are analyzed in the article. The attempt of typology of urbanonimovs according to the factors that influenced the design and further development of a toponymic environment of the city was made for the first time.

Keywords: placename, urbanonim, street, the source of names.